

**ՆՈՒՑՆԱՆԻՇՆԵՐԻ՝ XVIII Դ. ԱՎԱՆԴՎԱԾ ՁԵՌԱԳԻՐ ԲԱՌԱ-
ՐԱՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ***

DOI: 10.54412/2738280X-2021.1-55

Հովհաննիսյան Նազիկ
բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ գիտաշխատող. instlingv@sci.am

Բանալի բառեր. բառաշարք, ձևաբանական և բառակազմա-
կան առանձնահատկություններ, հարադրական կազմություն, հե-
նաբառ, բառերի այբբենական դասավորություն:

Ներածություն

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրացուցակնե-
րը¹ վկայում են XVIII դ. ավանդված՝ նույնանիշների ձեռագիր բա-
ռարաններ (այսուհետև՝ ՁԲ) ամփոփող հինգ ձեռագրեր (տե՛ս Մա-
տենադարանի հետևյալ ձեռագրերը (այսուհետև՝ ՄՄՁ) 566*, 775,
873, 3110, 6762)):

Ըստ Մատենադարանի ձեռագրացուցակների՝ ՁԲ-ները հե-
տևյալ խորագրերով են՝ «Նշանաքումն նոյնանշան բառից ըստ դա-
սաւորութեանց մերոց տառիս» (ՄՄՁ 566 (I), 234բ-279ա), «Հաւա-
քումն բառից որք նշանակութեամբ նոյն կամ մերձաւորք են. Մատ-
թեոսի վ. Բառգիրք հոմանիշ բառից» (ՄՄՁ 3110, 75ա-112ա), «Բառք
նոյնանշանք՝ ժողովեալք ըստ այբուբենից, ի մխիթարեան Մատթեո-
սի գերերջանիկ վարդապետէ» (ՄՄՁ 873 և 775, համապատասխա-
նաբար՝ 185ա-220բ և 53ա-80ա): Նշվածներին հարկ է հավելել նաև

* Ներկայացվել է 15.09.2021, գրախոսվել՝ 29.10.2021:

¹ Ցուցակ ձեռագրաց Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հհ. Ա-Բ, Ե., 1965-
1970:

* ՄՄՁ 566-ում առկա է 2 բառարան՝ «Նշանաքումն նոյնանշան բառից ըստ դա-
սաւորութեանց մերոց տառիս» (էջ 234բ-279 ա) և «Հանդէս բանաստեղծաց փաղա-
նունաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս բառ է գեղջուկ» (էջ 278բ -300 ա), ուստի
1-ինը այսուհետև կնշվի ՄՄՁ 566 (I), 2-րդը՝ ՄՄՁ 566 (II):

ՄՄՁ 6762 ձեռագրի անխորագիր բառարանը (101ա-130բ)², քանի որ ձեռագրերի համեմատությունից պարզվում է, որ վերջինս և ՄՄՁ 566 (I)-ինը, որոշ տարբերություններով հանդերձ, նույնն են³:

XII դ. ավանդված «Հանդէս բանաստեղծաց փաղանունաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս բառ է գեղջուկ» խորագրով ՁԲ-ներին առնչված հետազոտողների հավաստմամբ՝ թեև այդ ՁԲ-ները թվագրվում են որոշակի դարերով, սակայն հավանական է՝ վերաբերում են ավելի վաղ շրջանի⁴: Հետևաբար ենթադրելի է, որ XVIII դ. ավանդված՝ նույնանիշների ՁԲ-ները նույնպես կարող են վերաբերել «ավելի վաղ շրջանի», ասել է՝ մինչ բնագրային օրինակներով համալրված՝ գրաբարի բառարանները կազմելը և հրատարակելը⁵ կամ, թերևս, դրանց զուգահեռ⁶:

Կարելի է հավանական համարել նաև, որ *նույնանշան* եզրը տարբերակվում է հենց XVIII դ.՝ ճշտելով՝ «նոյնանշան բառ»-ն առաջինը կիրառել է Մխ. Սեբաստացին՝ ոչ միայն *փաղանունը* բացատրելիս նշելով՝ «...ըստ քերականաց փաղանուն կոչին փաղանշան անուանք, այսինքն այնոքիկ, որք զանազան ձայնիս զնոյն նըշանակեն, յորմէ և կոչին նոյնանշանք...»⁷, այլև «յաշխարհաբառէ ի

² Այս ձեռագրահամարը հուշել է ակադեմիկոս Գևորգ Ջահուկյանը:

³ Այսուհետև ձեռագրահամարը և էջերը տրվում են շարադրանքում՝ փակագծերի մեջ: Պահպանվում է ձեռագիր բառարանների ուղղագրությունը:

⁴ Գ. Գասպարյան, *Հայ բառարանագրության պատմություն*, Ե., 1968, էջ 34:

⁵ Նոր հայկազյան բառգրքում բառահոդվածին երբեմն հավելվում է «... Ի Հին բռ. Ի կարգի փաղանուանց դնին...» նշումը (տե՛ս, օրինակ, *Դալասյր, Ձեռնածու, Մաւառնաձայն, Սօսիւն, Վառնիկ, Փեշաւոր* բառահոդվածները. համապատասխանաբար՝ *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, Երկասիրութիւն երից վարդապետաց Հ. Գաբրիէլի Աւետիքյան, Հ. Խաչատրոյ Միւրմէլեան, Հ. Մկրտչի Աւգերեան (այսուհետև՝ ՆՀԲ), Վենետիկ, հ. I, 1836, էջ 591, հ. II, 1837, էջք 152, 702, 769, 785, 939), որն էլ վրկայում է՝ Մխիթարյան միաբանները ծանոթ են եղել այս ՁԲ-ներին:

⁶ Թեև ՄՄՁ 3110-ում առկա բառարանի խորագրում նշվում է՝ «...Մատթէոսի վ. Բառգիրք հոմանիշ բառից», իսկ ՄՄՁ 873-ի և 775-ի խորագրերում՝ հիշատակվում է՝ «...ի մխիթարեան Մատթէոսի գերերջանիկ վարդապետէ», սակայն ՄՄՁ 6762-ում և ՄՄՁ 566 (I)-ում առկա առավել ծավալուն և ընդգրկուն բառարանների խորագրերում անուն չի հիշատակվում:

⁷ Բառգիրք հայկազեան լեզուի բաժանեալ յերկուս հատորս արարեալ ի Մխիթարայ վարդապետէ սեբաստացոյ, Վենետիկ, 1749, էջ 1163 ((1230). փակագծերում նշվում է բառարանի՝ PDF ձևաչափով տարբերակի էջը):

գրաբառն նույնանշան բառից յարադրութեամբ» բառգրքի խորագրում (այն հրատարակվել է Մխ. Սեբաստացու մահվանից հետո՝ 1769 թ.), թեև ըստ «Լեզվաբանական բառարան»-ի՝ «նույնանշան բառեր» «տերմինի առաջին անգամ (կամ համեմատաբար վաղ) գործածողը» Գ. Ավետիքյանն է (1750-1827թթ.)⁸: ՄՄՁ 3110-ի բառարանի՝ «Հաւաքումն բառից որք նշանակութեամբ նոյն կամ մերձաւորք են. Մատթէոսի վ. Բառգիրք հոմանիշ բառից» խորագիրն էլ (ընդգծ.՝ Ն. Հ.) հուշում է, որ XVIII դ. արդեն գործածվում է արդի հայերենում կիրառվող *հոմանիշ* եզրը:

Ձեռագիր բառարանների տեսակները և կազմությունը

Նույնանիշների ՁԲ-ները բառերի կոպիտ այբբենական դասավորությամբ են. ՄՄՁ 566(I), 3110, 6762-ը սկսվում են *Ազանիլ*, ՄՄՁ 775, 873-ը՝ *Ազահ*, և ավարտվում համապատասխանաբար *Օրիորդ*, *Օրինել* հենաբառերով⁹ նույնանիշների բառաշարքերով¹⁰:

«Նշանակութեամբ նոյն կամ մերձաւոր» բառեր ընդգրկող ՁԲ-ներում առկա են, թեև սակավաթիվ, նախորդ դարերից ավանդված՝ հոմանիշների բառաշարքերի կազմությամբ շարքեր, և բառերի կոպիտ այբբենական դասավորությամբ բառարանների համեմատությամբ¹¹՝ սրանց մեջ կան ոչ միայն նոր ՆԲՇ-ներ (հաստատվում են նաև ՆԲՇ-ների քանակով (ՄՄՁ 566 (I)՝ 605, ՄՄՁ 775՝ 623, ՄՄՁ 873՝ 630, ՄՄՁ 3110՝ 606, ՄՄՁ 6762՝ 624)), այլև բառաշարքերը հիմնականում ունեն նոր հենաբառեր. այսպես՝ *Թուրմ*-ի փոխարեն *Խո-*

⁸ Հ. Պետրոսյան, Մ. Գալստյան, Թ. Ղարազոյան, *Լեզվաբանական բառարան*, Ե., 1975, էջ VI, 239:

⁹ Ընդունված եզրերից պայմանականորեն օգտագործվում է հենաբառը:

¹⁰ Հ. Ամալյանը, «Հանդէս բանաստեղծաց» խորագրով ՁԲ-ները քննելիս, նշում է, որ «... հին բառարանում, հոմանիշներն իսկական շարք չեն կազմում, ... հիշյալ բառարանի բառախմբերում կան բազմաթիվ բառեր, որոնք հոմանիշ չեն հիմնաբառին», և դա է իր՝ «հոմանիշային խումբ տերմինը» գործածելու պատճառը (Հ. Ամալյան, *Հայ միջնադարյան բառարանագրությունը*, Ե., 2007, էջ 65): Ընդունելով Հ. Ամալյանի դիտարկումը՝ պայմանականորեն կիրառվում է նույնանիշների բառաշարք (այսուհետև՝ ՆԲՇ) ձևակերպումը:

¹¹ Տե՛ս Ն. Յովհաննիսեան, *Հոմանիշների ձեռագիր բառարանների տեսակներն ու կազմութիւնը*, Հանդէս ամսօրեայ, թիւ 1-12, 2005, էջ 133-146:

նաւ-ն է, *Զանխուլ-ի՝ Ծածուկ-ը, Շամբուշ -ի՝ Յիմար-ը, Յախուննախու-ի՝ Շատախու-ը, Սպանդ-ի՝ Ողջակէզ-ը, Լուտալ-ի՝ Պարսաւել-ը, Խազմ-ի՝ Պատերազմ-ը, Նուազ/դ-ի՝ Սակաւ-ը, Արբանեակ-ի՝ Ծառայ-ը, Հատու-ի՝ Կարճ-ը, Անհաս-ի՝ Հարուստ-ը, Խաւար-ի՝ Սուրժ-ը, Կապարճ-ի՝ Նետ-ը, Փանաքի-ի՝ Նուաստ-ը* և այլն¹²:

Կան տրոհված և մի քանիսով ներկայացվող ՆԲՇ-ներ. *Անջատել* հենաբառովը՝ *Բաժանել, Փորել, Քակտել, Քերել, Քերթել, Նմանութիւն-ը՝ Նման, Տիպ, Օրինակ, Հայցել-ը՝ Խնդրել* և *Քննել, Ծագ-ը՝ Վախճան, Ծայր, Երգ-ը՝ Երգել, Տաղ, Քնար, Ծիրեալ-ը՝ Նիհար* և *Հիւժեակ, Չայն-ը՝ Չայն* և *Չայնք* զանազան կենդանեաց և անկենդանեաց, *Սուրբ-ը՝ Մաքուր* և *Սուրբ*, իսկ *Տենչալ, Քարքել, Պիտալ* հենաբառերով ՆԲՇ-ների փոխարեն արձանագրվում է միայն *Յանկալ* հենաբառովը:

ՄՄՁ 6762-ում առկա է մասնակիորեն փոփոխված 20 ՆԲՇ՝ *Ասել, Բռնադատել, Գուր, Եզերք, Ջղջանալ, Լոյս, Խոնարհ, Ծամել, Համոզել, Հաշտ, Հաստատուն, Չայն, Պատել, Պատրուակել, Պարտ, Պարունակել, Սուկ, Սուրբ, Տարակուսել, Բետոր,* և նախորդ դարերից ավանդված մի քանի գրչագրում վկայվող *Իհուր* և *Փոխել* հենաբառերով բառաշարքերը:

ՄՄՁ 3110, 6762-ի *Աղեղ, Ասպարէզ, Այց առնել, Ամաչեցուցանել, Ախքատանոց, Բանական, Բանդարկել, Բնակարանաց տեսակք, Բառնալի, Բասրիլ, Բարձր, Գայթակղել, Զարմանալի, Խղճել, Ծածկել, Ծառ, Կուրք, Կրպակ, Կոխել, Համարել, Հետիոտն, Յստակ, Նաւալար, Որայ, Վնասել, Տափարակ, Յնցել, Օգտել* հենաբառերով ՆԲՇ-ները չկան ՄՄՁ 566 (I)-ում:

ՄՄՁ 566(I), 6762-ի *Կցորդ, Կոխ, Հեր, Հուր, Յարել, Յղանալ, Մերկացուցանել, Շաղկապել, Ուրախանալ, Պատիժ, Ջորի, Մարսել,*

¹² Այս պարագայում, թերևս, կարելի է մասնակիորեն համաձայնել Գ. Գասպարյանի «Հանդէս բանաստեղծաց» խորագրով ՁԲ-ներին առնչվող՝ «... բոլոր գլխաբառերը գրական լեզվից են...., իսկ գեղջուկ բառերը տրված են միայն հոմանիշների շարքում» դիտարկմանը (տե՛ս Գ. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 34), որքանով այն վերաբերում է քննվող ոչ բոլոր գրչագրերին:

Մերմն, Մերմանեղ, Վայրապար, Վարանեղ, Վարսաւիրել, Վիրապ, Վիշտ, Վիճել, Վատահեղ, Տաղտկանաղ, Տանջեղ, Տան մասունք, Տրնանկ, Տունկ, Տուժեղ, Ցանց, Փքանաղ, Օրինակ հենաբառերով ՆԲՇ - ները չեն արձանագրվում ՄՄՁ 3110-ում:

ՄՄՁ 566 (I)-ում, 3110-ում առկա *Բշխանութիւն, Լսել* հենաբառերով ՆԲՇ-ները չկան ՄՄՁ 6762-ում:

Միայն ՄՄՁ 566(I)-ն ունի *Ստնանեղ, Օձտեղ, Օձտող, Օղերձ, Օղի, Օրիովղ, Օրիորղ*, միայն ՄՄՁ 3110-ը՝ *Երկան, Ճոխ, Ճշմարտեղ, Ցու, Ցուպ, Քրտնեղ*, միայն ՄՄՁ 6762-ը՝ *Ցեխ* հենաբառերով ՆԲՇ-ներ:

Այսպիսով՝ XVIII դ. ավանդված՝ «Նշանաքումն նոյնանշան բառից» խորագրով ՁԲ-ները բառերի այբբենական դասավորությամբ են, սկսվում են *Ազահ, Ազանիլ* հենաբառերով, և նոր խմբագրություններ են:

Նույնանիշների բառաշարքերը ձեռագիր բառարաններում

XVIII դ. ավանդված՝ «նշանակութեամբ նոյն կամ մերձաւոր» բառեր ընդգրկող ՁԲ-ներում, ինչպէս նշվել է, կան (թեև սակավաթիվ) նախորդ դարերից ավանդված՝ հոմանիշների ՁԲ-ների բառաշարքերի կազմությամբ շարքեր, որոնք ներառում են իմաստային առնչություն ունեցող, հասկացությունը համակողմանի (հնարավորինս համապարփակ) բնութագրող բառեր, կամ, ինչպէս XII դ. ավանդված «Հանդէս բանաստեղծաց» խորագրով ՁԲ-ների մի քանի բառաշարքերի դեպքում հավաստում է Հ. Ամալյանը, կապված են «ընդհանուր հասկացությամբ», միավորված «ընդհանուր գաղափար»-ով¹³: Ըստ Հ. Ամալյանի՝ այդպէս են ձևավորված *աստված* և *աստանա* հասկացությունները բնորոշող *Լոյս, Խաւար* և այլ հենաբառերով «հոմանիշային խմբերը»: Ուշագրավ է Հ. Ամալյանի հետևյալ դիտարկումը: *Վտանգ(p)* հենաբառով «հոմանիշների խումբը» բնութագրելիս նա նշում է, որ բառերն առնչվում են «գործողության և

¹³ Հ. Ամալյան, *Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ* (V-XV դդ.), Ե., 1966, էջ 126-127:

դրա հետևանքի գաղափարով», այսինքն՝ «վտանգի դեպքում զանազան ապրումներ և զգացումներ ցույց տվող բառերի իմաստային միասնությամբ»¹⁴:

Ընդունելով և հետևելով Հ. Ամալյանի դիտարկմանը՝ հարկ է այս տեսանկյունից ներկայացնել քննվող ՁԲ-ների ՆԲՇ-ները: Եվ այսպես՝ *Բաժանել. անջատել. անջրպետել. տրոհել. որոշել. մեկնել. տարորոշել. տրամատել. գատանել. ջոկել* ՆԲՇ-ում¹⁵, բացառությամբ *տարորոշել, տրամատել և ջոկել* բայերի, որոնք բառարանային տվյալներով «բաժանել, անջատել գատանել, զանազանել, տարբերել, տրոհել» իմաստներով առկա են հետհինգերորդարյա մատենագրության մեջ (հմմտ.՝ ՆՀԲ, հ. II, էջք 858, 897, 675), մյուս բայերը նշված իմաստներով հանդիպում են V դ.¹⁶: *Մեկնել, որոշել* բայերի համար Եր. Մեղրեցին նշում է «զատել, բաժանել» իմաստները¹⁷, որոնք Ստ. Մալխասյանցը պահպանում է «հին բառ կամ նշ.» նշումով¹⁸: Նույնը վերաբերում է *տրամատել*-ին. ՄՀԲԲ-ում «տրոհել, բաժանել» իմաստը «հին բառ կամ նշ.» նշումով է (հ. IV, 1944, էջ 445)¹⁹:

Համանման պատկեր է *Քակել կամ քակտել. քայքայել. քանդել. ասերել. փլուզանել. կործանել. աղարտել. հարթայատակ կամ հիմ-*

¹⁴ Հ. Ամալյան, նշվ. աշխ., էջ 127-128:

¹⁵ Բառաշարքերը ներկայացվում են բոլոր գրչագրերի համատեղմամբ:

¹⁶ Հմմտ.՝ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. Ա, Ե., 1971, էջք 210-211, 381, հ. Գ, Ե., 1977, էջք 15, 316, 585, հ. Դ, Ե., 1979, էջ 437:

¹⁷ *Բառգիրք հայոց*, քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամալյանի (այսուհետև՝ ԲՀ), Ե., 1975, էջք 213, 259:

¹⁸ Ստ. Մալխասեանց, *Հայերեն բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ՄՀԲԲ), հ. III, Ե., 1944, էջ 115-116:

Արդի հայերենի բառարանները *մեկնել* բայի՝ վերը նշված իմաստները չունեն, իսկ *որոշել* բայի նշված իմաստով բնագրային օրինակները քաղված են Բաժանելու ստեղծագործությունից (Է. Աղայան, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ԱՀԲԲ), Ե., 1976, էջ 1150: *Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ԺՀԼԲԲ), հ. IV, Ե., 1980, էջ 120). մերօրյա խոսքում չի օգտագործվում՝ «Նա որոշեց (առանձնացրեց՝ Ն. Հ.) նրանց միջից երկու աղջիկ միայն»:

¹⁹ Ըստ ԺՀԼԲԲ-ի՝ բառն արդի հայերենում չի գործածվում, իսկ ահա ԱՀԲԲ-ում առկա է «Ճեղքերից իրարից բաժանել, անջատել» բացատրությունն առանց որևէ նշումի և բնագրային օրինակի (էջ 1459):

նայատակ առնել (եթե պիտոյ իցէ դիր) դիրդել. խախտել. խարխալել ՆԲՇ-ում: Քակել. քակտել. քայքայել. քանդել. աւերել. կործանել. աղարտել բայերը վկայվում են V դ. մատենագրության մեջ «ավերել, քանդել, կործանել, քայքայել» իմաստներով (հմմտ. ՀԱԲ, հ. Ա, էջք 114-115, 359, հ. Բ, էջք 345, 649, հ. Դ, էջք 538, 550, 551): Ըստ Ռ. Ղազարյանի՝ նույն իմաստները, թեև ոչ առաջնային («քանդել, ավերել»), այլն փոխաբերական («քայքայել, ավերել, քանդել, կործանել, խախտել») ունեն *խախտել. խարխալել* բայերը²⁰: Հետևաբար միանգամայն իրավացիորեն կարելի է արձանագրել, որ որոշ բառախմբերում «...հատկապես նրանց վերջին մասերի բառերը իրար հետ են կապվում փոխաբերական իմաստով, որպես միևնույն երեվույթին, առարկային տարբեր կողմերից բնորոշող, որակող բառեր»²¹: Ռ. Ղազարյանի առանձնացրած *դիրդել*-ի «խախտել» իմաստն էլ (ԳԲ, հ.Ա, էջ 379) վերաբերում է փոխաբերորեն «հուզվել, ալեկոծվել, վրդովվել»-ին, որոնք բառարանային տվյալներով առկա են ինչպես «ուշ միջնադարի հայ բառարանագրության գլուխգործոց»-ում (ԲՀ, էջ 80), այնպես էլ արդի հայերենում (ԱՀԲԲ, էջ 303. տե՛ս նաև ՄՀԲԲ, հ. I, էջ 532):

Ընդունելով Հ. Ամալյանի վերոնշյալ դիտարկումը, այդուհանդերձ, կարելի է այն լրացնել՝ նկատելով, որ ՁԲ-ներում շարքերն առավել հաճախ ձևավորվում են հետևանքի իմաստային հիմքով՝ առեսն հիշեցնելով *եթե ...սպա*-ով, պայմանական ձևակերպմամբ, հետևանքային հարաբերությամբ կառույցներ²²: Բառաշարքերում, անշուշտ, այսպիսի հարաբերակցություն չկա, սակայն նշմարվում, գը-

²⁰ Ռ. Ղազարյան, *Գրաբարի բառարան* (այսուհետև՝ ԳԲ), հ. Ա, Ե., 2000, էջք 548, 561:

²¹ Հ. Ամալյան, *Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ*, էջ 127:

²² Հմմտ.՝ Հ. Ամալյան, նշվ. աշխ., էջ 128:

Հարկ է նշել, որ Լ. Հովհաննիսյանը, քննելով XVII դ. փիլիսոփայական-տրամաբանական երկերի լեզուն, արձանագրում է, որ դրանց «... բնորոշ պետք է համարել նախ ... ապա կառույցների, պատճառի, հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասություններով բարդ նախադասությունների առատությունը...»։ Լ. Հովհաննիսյան, *XVII դարի գրաբարը*.- «Լեզվի և ոճի հարցեր», VII, Խմբ.՝ Է. Աղայան, Ա. Աբրահամյան, Ե., 1983, էջ 135:

ծագրվում է, որ գործողությունը (կամ երևույթը, հատկանիշը) ենթադրում, հանգեցնում է, կամ էլ դրան հետևում է (գուցե նաև անվերապահորեն) մյուսը (կարելի է հավանական համարել, որ թերևս հենց այս օրինաչափությամբ էլ հետագայում առանձնացվել են հատկանիշների աստիճանականությամբ կազմվող՝ հոմանիշների բառաշարքերը): Ուրեմն և կարելի է դիմել օրինակների:

Այսպես. ՄՄՁ 6762-ում՝ *Ահ. արհաւիր. ահաբեկութիւն. երկիրդ. զարհուրանք. սարսուռ. տողումն. սարսափումն. սոսկումն* ՆԲՇ-ում, «նշանակութեամբ նոյն կամ մերձաւոր» բառերին հաջորդում է *կասկած*-ը (101ա). երկյուղը, վախը, սարսափը, թերևս, կասկած են ծնում: *Ծուլանալ. պղերգանալ. հեղգալ. դանդաղել. դանդաղել. վեհերոտ լինել. գաղջանալ. ցրտանալ. թմբրիլ* ՆԲՇ-ում (112 ա) ծուլանալու, դանդաղելու հետևանքը երբեմն *կասկածել*-ը և *թուլանալ*-ն են: Իսկ *Ազահ. ընչասէր, արծաթասէր. ժլատ. ըռիշտ. կծծի* ՆԲՇ-ն (101ա)* եզրափակող *անողորմ* բառի դեպքում, թեև ոչ անվերապահորեն, բայց և կարելի է համաձայնել այն կարծիքին, որ ազահ, ժլատ անձնավորությունը անգութ, անխիղճ է: Այդպես նաև *Դիր. հեշտ. հանգիստ. հանդորր*** ՆԲՇ-ում (105բ) *ընդարձակ* բառի առկայությունը կարող է ընդունելի լինել հետևյալ մեկնաբանմամբ: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ «հարթ տեղ» նշանակությամբ *դիր* արմատը հայերենի բարբառներում «գործածական է նաև առանձին **դուր** «հարթ, տափարակ» (միայն դաշտի համար ասուած)» ձևով²³, այսինքն՝ հարթ տեղը, տափարակը բարբառային «տափարակ, հարթ» իմաստի փոփոխությամբ ենթադրում է ընդարձակ տարածք: Նույնը վերագրելի է *անդորր*-ին. *հեշտ*-ը, *դուրին*-ը հանգեցնում են (այս դեպքում արդեն անվերապահորեն) *հանգիստ*-ին. և դարձյալ Հ. Ա-

* Հմմտ.՝ նաև *Ըռիշտ. ժլատ. կծծի. ժիշտ. անողորմ. աննուէր. անգութ* և *ժլատ. կծծի. խիստ. անագորուն. անգութ. ազահ. ընչասէր, արծաթասէր. ըռիշտ* ՆԲՇ-ները (ՄՄՁ 6762, 108ա և 109ա):

** Առկա է նաև XVIII դ. ավանդված ՄՄՁ 566 (I), 3110, 6762-ում՝ *Լայնածաւալ. տարածեալ* ՆԲՇ-ում (համապատասխանաբար՝ 247բ, 90բ և 109բ):

²³ ՀԱԲ, հ. Ա, էջ 671-672: Հմմտ. նաև՝ **Հ. Աճառեան**, *Հայերէն գաւառական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԳԲ), Թիֆլիս, 1 913, էջ 286: *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան* (այսուհետև՝ ՀԼԲԲ), հ. Ա, Ե., 2001, էջ 361:

ճառյանի հավաստմամբ՝ *ղիւր* «արմատը ունինք նաև **դորր** կամ **դոյր** ձևով, որ պահուած է միայն **անդորր**, **անդոյր** (**ընդոյր**, **անդոյրր**)... ոսկեդարեան բառի մէջ» (ՀԱԲ, ն. տ.):

ՄՄՁ 566 (I)-ում *Ջարմանալ. հիանալ. սքանչանալ. հրաշանալ. սխրանալ. աճապանալ. ապշել. ի հիացման լինել* ՆԲՇ-ն (243 ա) ավարտվում է *յիմարանալ* բայով: Հայոց լեզվի բառարանները *զարմանալ*-ը, *հիանալ*-ը, *սքանչանալ*-ը բացատրում են նաև իբրև «ապշանալ, ապշել» (ՆՀԲ, հ. I, էջ 721, հ. I, էջք 96, 766: ՄՀԲԲ, Ե., հ. II, 1944, էջ 14. հ. III, էջ 104. հ. IV, 1945, էջ 283: ԱՀԲԲ, էջք 367, 868: ԺՀԼԲԲ, հ. IV, էջ 353)²⁴, ավելին՝ «ապուշ դառնալ՝ կտրել... յիմարել, ապուշանալ» (ՆՀԲ, հ. I, էջ 277: ՄՀԲԲ, հ. I, էջ 209: ԱՀԲԲ, էջ 100): Այսինքն՝ կարելի է արձանագրել, որ *զարմանալ*-ը, *հիանալ*-ը, *սքանչանալ*-ը հանգեցնում են *խելքը կորցնել*-ին, որոշ չափով՝ *հիմարանալ*-ին:

XVIII դ. ավանդված այս ՁԲ-ներում, սակայն, գերակշռում են «նշանակութեամբ նոյն կամ մերձաւոր» բառերով ՆԲՇ-ները՝ *Ազի. ձետ. տուտ. պոչ: Աղաչել. աղերսել. պաղատել. մաղթել... ողորել. ժտել. թախանձել: Աղքատ. տնանկ. չքաւոր. մուրացիկ կամ մուրիկ. չքուր. անինչ. անստացուած: Անամօթ. անպատկառ. աներես. լիրբ. ժպիրբ. յանդուգն. անպարկեշտ. անհամեստ: Հաստատուն. պինտ. անշարժ. անփոփոխ. անխախտ. կայուն. անյողողող. անսասան. անվկանդ. անաղարտելի. անկործանելի. անեղծ: Թրել. թրմել. զանգել. շաղել...: Լայնել. ընդարձակել. տարածել. մեծացուցանել. Արծարծել. ծաւալել: Ձող. ցից. բիր. մահակ. գանիչ: Տաղանդ. քանքար. մնաս* և այլն:

Քննվող ՁԲ-ներն առանձնանում են այնպիսի բառաշարքերով, որոնք ընդգրկում են հասկացությունը տեսակային տարբերակմամբ (այս պարագայում էլ հարկ է հիշեցնել, որ ժամանակակից հայերենում նույնարմատ բարդություններով կազմված հոմանիշների շարքերում չբացառվող իմաստային այլ, օրինակ՝ տեսակի և սե-

²⁴ Տե՛ս նաև *Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի* (այսուհետև՝ ԱԲ), 2-րդ տպ., Վենետիկ, 1865, էջ 743:

նի (անտառ և ծառ), ընդհանուրի և մասնավորի հարաբերությունների (խաղ-դերախաղ) մասին է ակնարկում Ա. Սուքիասյանը²⁵: Այսպես՝

Ականց տեսակք. յասպիս. շափիւղայ. գմրուխտ. եղնգնաքար. սարդիոն. ոսկեքար. բիրեղ. տպագիոն. քրիստպրայ. յակինթ. պը-դընձաքար. ամեթոս. սառնատեսակ. սուտակ. դահանակ (ՄՄՁ 6762, 101ա. 566(I), 235ա. 3110, 75բ. 873, 185ա. 775, 53ա):

Բնակարանաց մասունք. խուց. խուղ. սենեակ. վերնատուն. ներքնատուն. շտեմարան. մառան. վերնայարկ. դստիկոն. գաւիթ. սրահ. վերնագաւիթ. ներքնագաւիթ. վայրագաւիթ. միջնատուն (ՄՄՁ 6762, 103բ. 566(I), 238բ-239ա. 3110, 79բ. 873, 188բ. 775, 55բ):

Գողոյ տեսակք. գող. աւազակ. գովօղ մենագէն. հէն. ասպատակ կամ ասպատակիչ. էլուզակ. ական հատանօղ. (եթէ ծովու իցէ) նաւարտակ կամ աւազակ ծովու (ՄՄՁ 6762, 105ա. 566(I), 240բ. 3110, 75բ. 873, 190ա. 775, 55բ):

Սեղանոյ զանազանութիւնք. ընդունելութիւն. խրախաւութիւն խնջոյ. խրախճան. ճաշ. ընթրիս (ՄՄՁ 6762, 124ա. 566(I), 270ա. 3110, 107ա. 873, 213բ. 775, 74ա):

Քնար. ջնար. և պէսպէս տեսակք երգարանաց և նուագարանաց. ջնար. կիթառ. փանթեռն. բամբիռ. տաւիղ. տասնաղի. երգեհօն. թմբուկ. սրինգ. ծնծղայ. փող, եղեգնափող. քանոն. հասարակօրէն կոչէն գործի երգոց (ՄՄՁ 6762, 129բ. 566(I), 277բ-270ա. 3110, 111բ. 873, 220ա. 775, 79բ):

Առկա են նաև *Աստուծոյ առադրելիք, Բնակարանաց տեսակք, Բուսոյ տեղի, Զգեստք.... (մասունք անուանց)*, Զէն.... (մասնաւոր անուանք)*, Ժամանակի անունք, Զայնք զանազան կենդանեաց, Զայնք զանազան անկենդանեաց, Զիոյ զանազան տեսակք, Զկանց տեսակք, Զար և պէսպէս տեսակք չարի, Տան մասունք շարքեր:*

²⁵ Ա. Սուքիասյան, *Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1971, էջ 170-172: Տե՛ս նաև՝ Ա. Սուքիասյան, *Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան* (այսուհետև՝ ՀԼՀԲ), Ե., 1967, էջ 5:

* ՄՄՁ 3110-ում (մասնաւոր անունք) տարբերակն է:

** ՄՄՁ 3110-ում՝ (մասնաւոր անունք) :

Բառաշարքերի ձևաբանական և բառակազմական առանձնահատկությունները²⁶

Քննելով հոմանիշության չափանիշները ժամանակակից հայերենում՝ Ա. Սուքիասյանը նշում է, որ «Ըստ հոմանիշության ձևաբանական չափանշի, հոմանիշները պետք է պատկանեն միևնույն խոսքի մասին, այսինքն՝ հոմանիշության համար որպես անհրաժեշտ նախապայման առաջ է քաշվում միևնույն խոսքի մասին պատկանելու հարցը»²⁷ միևնույն ժամանակ չբացառելով «նաև այն փաստը, երբ որոշ դեպքերում գոյականը և ածականը կամ ածականը և մակբայը միաժամանակ համապատասխանաբար հանդես են գալիս նաև որպես հոմանիշներ»։ Իբրև օրինակ բերվում են *արագ, մեղմ, մեկնիչ* բառերը²⁸։

XVIII դ. ավանդված ՁԲ-ներում առավելապես պահպանվում է բառաշարքի միևնույն խոսքի մասերով կազմության սկզբունքը՝ *Առաստաղ. յարկ. ձեղուն. ցու։ Գուր. հոր. վիրապ. վիհ. խորափիտ։ Արթուն. զվարթուն. հսկող. աննինջ. անքուն. տքուն. լուրջ. զգաստ։ Ի սկզբանե. անդաստին. ի բնե. յառաջագոյն։ Նախ. յառաջ. յառաջագոյն. ի սկզբանե. զառաջին։ Երկբայել. երկմտել. երկունանալ. թերահաւատել։ Որպէ՞ս. զիա՞րդ. որո՞վ օրինակաւ. զո՞ր օրինակ. որո՞վ կերպիւ. որո՞վ եղանակաւ։*

Եվ դարձյալ, թեև սակավաթիվ, բայց կան տարբեր խոսքի մասերով կազմված ՆԲՇ-ներ, որոնցում՝

ա) հենաբառը գոյական լինելու դեպքում նշվում են՝

▪ ածական (*Ճառագայթ* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *բոցանշոյլ. բոցատիպ. ճառագայթարձակ. լուսափայլ. լուսաճաճանչ, Գոյն* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ (եթե զանազան գունով իցէ) *նշումով՝ գոյնզգոյն. բազմագոյն. խայտափիտ. խայտաճամուկ, Սուր* հենաբառով ՆԲՇ-

²⁶ ՆԲՇ-ների ձևաբանական և բառակազմական առանձնահատկությունները ներկայացվում են ըստ այն հատկանիշների, որոնք առաջարկում է Ա. Սուքիասյանը «Ժամանակակից հայերենի հոմանիշ գույգերի կամ հոմանիշների շարքերի հիմնական տիպերը» առանձնացնելիս. **Ա. Սուքիասյան**, նշվ. աշխ., էջ 167 -174:

²⁷ **Ա. Սուքիասյան**, նշվ. աշխ., էջ 57:

²⁸ Ն. տ.:

ում՝ *մարտացու*, *Տիղմ* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ (եթե պիտոյ իցե) նշումով՝ *տղմուտ*. *տղմասիգ*, *Փառք* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *սքանչելի*).

- բայ (*Հետ* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *նշմարել*).

- բ) հենաբառը ածական լինելու դեպքում՝

- գոյական (*Հակառակ*. հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *խոչընդակ կամ խոչ*, *Խոր* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *անդունդ*. *վիհ*, *Խաժամուժ* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *խուժան*. *ամբոխ*).

- բայ (*Չար* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *ընդվզել*).

- տրվում է բացատրություն (*Սոսկ* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *անուամբ միայն*).

- գ) բայի դեպքում՝

- բացատրություն (*Մայել*. *կամ մլաւել*. *նուալ*. *կամ է ձայն կատույ* (ՄՄՁ 566 (I), 259բ. 3110, 100բ)):

Առկա են բառաշարքեր Ա. Աբրահամյանի հավաստմամբ միջին հայերենում մեծ մասամբ «առանձին բառական արժեքով» հանդես եկող, որպես ածական գիտակցվող՝ գրաբարի անցյալ դերբայով²⁹, որը, Ս. Անթոսյանի դիտարկմամբ, XV-XVII դդ. առանձնանում է «ածական-որոշի կիրառությամբ»³⁰: Այնպես որ բացատրելի է գրչագրերում «առանձին բառական արժեք» ունեցող և որպես ածական ըմբռնվող *Տատանեալ* և *Տարակուսեալ* անցյալ դերբայների գործածությունը. առաջինով սկսվող ՆԲՇ-ում (ՄՄՁ 566 (I), 273բ-274 ա. 3110, 109ա. 6762, 127ա)* վկայվում են *երերեալ*, *տարտամեալ*, *տարուբերեալ*, իսկ երկրորդում (ՄՄՁ 566(I), 274ա. 6762, 127ա)՝ *վարանեալ* և *տարտամեալ* դերբայները: Այդպիսիք կան նաև *Բղջախոհ* (*պոռնկացեալ*. ՄՄՁ 566 (I), 238բ. 3110, 79բ. 6762, 103բ), *Գէր* (*յորացեալ*. ՄՄՁ 566 (I), 240ա. 3110, 81բ. 6762, 104բ), *Խոնաւ* (*թացեալ*. *թրջեալ*. *կակղեալ*. *թրմեալ*. *տամկացեալ*. ՄՄՁ 566 (I), 250

²⁹ Ա. Աբրահամյան, *Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը*, Ե., 1953, էջ 355:

³⁰ *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության* (այսուհետև՝ ԱՄԳՀՊ), հ. Ա, Ե., 1972, էջ 372:

* ՄՄՁ 566(I), 6762-ում ՆԲՇ-ն ավարտվում է *մերթ ևս վտարեալ*, *փոփոխական*, *անհանգիստ* բառերով:

ա. 3110, 92բ. 6762, 111ա), *Ծածուկ (սքողեալ. ՄՄՁ 566(I), 251 ա. 3110, 93բ. 6762, 111բ), Ծոյլ (թմբրեալ. ՄՄՁ 566 (I), 251բ. 3110, 94ա. 6762, 112ա), Նիհար (հիւծեալ. լիւծեալ. մաշեալ. տկարացաւել. նուա-
դեալ կամ նուազեալ. անգօր(ա)ցեալ. լի(ա)ր(ե)ցեալ. ՄՄՁ 566 (I), 262ա-262բ. 3110, 102բ. 6762, 119ա), Քաղցեալ (նքթեալ. սովեալ. տու-
այտեալ. ՄՄՁ 566 (I), 277բ. 3110, 111ա. 6762, 129բ) հենաբառերով
ՆԲՇ-ներում:*

Ինչ վերաբերում է ենթակայական դերբային, ապա ըստ Ս. Ան-
թոսյանի՝ «... *ող -ող* վերջավորություններով» ենթակայական դեր-
բայը XV-XVII դդ. «...հանդես է գալիս անկախ, որպէս գոյական...»
(ԱՄԳՀՊ, հ. Ա, էջ 376-377): ՁԲ-ներում միակ հենաբառը *Հրաւիրող*-ն
է (ՄՄՁ 566 (I), 257ա. 3110, 98ա. 6762, 115ա). այս ՆԲՇ-ում առկա
է նաև *կոչող*-ը: Ենթակայական դերբայներ կան *Արթուն (հսկող. ՄՄՁ 566 (I), 237ա. 3110, 77բ. 6762, 102բ), Բղջախոհ (շնացող. ՄՄՁ 566 (I), 238բ. 3110, 79բ. 6762, 103բ) , Դիւթ (հմայող. ՄՄՁ 566 (I), 241բ. 3110, 83բ. 6762, 105բ), Ծոյլ (յամառող. ՄՄՁ 566 (I), 251բ. 3110, 94ա. 6762, 112ա), Ոսոխ (ամբաստանող. ՄՄՁ 566 (I), 264ա. 3110, 104ա. 6762, 120ա) հենաբառերով ՆԲՇ-ներում:*

Միջին գրական հայերենի խոնարհման համակարգը քննելիս
Ս. Անթոսյանը, արձանագրելով, որ XII-XIV դդ. «Պատճառական
բայերը հավասարապէս հանդես են գալիս և՛ գրաբարյան **-ուցանել**
վերջավորությամբ, և՛ **-ցնել** տարբերակով...», նկատում է՝ «... սո-
վորույթի՝ ուժով միայն պատճառական բայերն ունենում են **-ուցա-
նել** վերջավորությունը» (ԱՄԳՀՊ, հ. Բ, 1975, էջ 303-304), իսկ XV-
XVII դդ., ըստ հետազոտողի, ի տարբերություն նախորդ շրջանի,
«Պատճառական բայերում հաղթել է ժողովրդական ձևը... այստեղ
գտնում ենք **պակսեցնէ... թանձրացնէ եոցնեն... ձևերը**»
(ԱՄԳՀՊ, հ. Բ, էջ 364):

Հարկ է նշել, որ քննվող ՁԲ-ներում գերակշռում են գրաբա-
րյան **-ուցանել** վերջավորությամբ պատճառական բայերը, որոնք
առկա են և՛ իբրև հենաբառ, և՛ բառաշարքի բաղադրիչ-միավոր. *Ա-
մաչեցուցանել, լրեցուցանել, դադարեցուցանել (Արգելուլ), վերջա-*

ցուցանել (Աւարտել), ողջացուցանել, առողջացուցանել (Բժըշկել), թաւալեցուցանել (Գլորել), էացուցանել, գոյացուցանել, խոտորեցուցանել, զառանցուցանել, մոլորեցուցանել (Թիրել), մեծացուցանել (Լայնել), սպիտակացուցանել (Ծեփել), խոնարհեցուցանել (Ծունրդնել), մերձեցուցանել. հեռացուցանել (Կցել), արձանացուցանել. Ամրացուցանել (Հաստատել), Մերկացուցանել, միացուցանել (Շարակցել), տառապեցուցանել (Չարչարել), շքեղացուցանել, մեծացուցանել (Պսակել), երկեցուցանել, ահացուցանել (Սպառնալ), մահացուցանել (Սպանանել), հմտացուցանել, սովորեցուցանել, ընտելացուցանել (Վարժել), զօրացուցանել (Քաջալերել): Պատճառական - ցանել վերջավորութեամբ միակ բարձրացանել բայը ՄՄՁ 566 (I)- ում է՝ Պսակել հենաբառով ՆԲՇ-ում*։ Առանձնացված բայի առիթով հիշատակելի է Ա. Աբրահամյանի հավաստմամբ Հ. Աճառյանի արձանագրած՝ պատճառական բայաձանցներին վերաբերող հետևյալ դիտարկումը. «Բարբառներում պատճառական բայաձանցը հանդես է գալիս **-ցան-**, **-ցան-**....ձևերով, որոնք նույնպես դրվում են կատարյալի հիմքի և դերբայական մասնիկների միջև.... Ազուլիսի բարբառն ունի **-ցան-// -ցան-**, իսկ հնդկահայերի մոտ կա **-ցան** **պակասացանել, ցավացանել, նստացանել:**Մեղրու բարբառն ունի **-ցան-// -ցան-**....»՝ նըշելով այդ բարբառում Է. Աղայանի հիշատակած բի՝ ծի՝ րցանիլ «բարձրացնել» տարբերակը³¹:

Եթե հենաբառը բայ է, ՆԲՇ-ում գերազանցապես ներառվում է հարադիր բայեր³², ինչպես՝ *Ամբաստանիլ. կամ ամբաստան լինիլ. դատախազել կամ դատախազ լինել. չարախօսել կամ չարախօս լինել. ոտխ լինել. հակառակ նմա վկայել. մեղադիր լինել կամ մեղադրել: Այրել. կիզիլ. բոցակէզ առնել. հուրբ ծախել. հրկէզ առնել. հրձիգ*

* ՄՄՁ 775, 873, 3110-ում բարձրացուցանել տարբերակն է:

³¹ Ա. Աբրահամյան, *Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը*, էջ 70: Տե՛ս նաև Է. Աղայան, *Մեղրու բարբառը*, Ե., 1954, էջ 223:

³² Հարկ է արձանագրել, որ դրանցից շատերը, ինչպես նշում է Հ. Պետրոսյանը, փոխաբերական իմաստավորումներով ձևեր են բերել դարձվածային արժեք՝ վերածվելով դարձվածային միավորների (Հ. Պետրոսյան, *Հայերենագիտական բանարան*, Ե., 1987, էջ 357):

առնել. հրդեհ արկանել. կամ հուր արկանել. ընդհուր անցուցանել. խանձել և կամ խանձոտել: Աչառել. ակն առնուլ, հայիլ յերեսս մարդոյ. թիւրել կամ պղտորել զհրաւունս (եթէ պիտոյ լիցի) դիրն ևս կաշառս առնուլ: Գանել. կամ գան հարկանել. ձաղկել. բրածեծ առնել. բրօք հարկանել. թոպել: Գուծել. կամ գուծ տալ. գուծական հասանել. բոթ տանել. գուծ առնել: Դարանել. դարան գործել. ի դարան մտանել. բընակիլ ի դարանի. թաքչիլ ի դարանի. դարանակալ լինել. դարանակալս դնել շուրջ. դողել: Զանցառել. ստունգանել. անփոյթ լինել. կամ անփոյթ առնել. անհոգ լինել. անքոյթ լինել. անտես առնել: Ըմբռնել. կալնուլ. ձեռքակալ առնել. ի բուռն արկանել. ի ձեռն արկանել. բուռն հարկանել զմանի. զձեռն արկանել: Ստեղծանել. յոչնչէ գոյացուցանել. կամ ի գոյ ածել. յանէից գոյացուցանել. կամ հաստատել ինչ յոչնչէ և այլն:

Միննույն ՆԲՇ-ում նկատելի է Մ. Աբեղյանի արձանագրած այն իրողությունը, որ հայերենում հարադիրն ու բայը «կարող են հաճախ մեկ բառով փոխանակվել»՝ ստանալով «մեկ բառի նշանակություն»³³. ՁԲ-ներում առանձնացվում են հետևյալները՝ *աւարտ ածել-աւարտել, գուծ տալ- գուծել, լուռ լինել-լռել, համարձակ լինել -համարձակել, գան հարկանել- գանել, խստավիզ լինել -խստավզել, խուսել-խոյս տալ, հարթ առնել- հարթել, հնազանդ լինել- հնազանդել, հրաման տալ- հրամայել, ճեմ առնել- ճեմել, չու առնել- չուել, լուռ լինել -լռել, ջան դնել -ջանալ, ջատագով լինել-ջատագովել, անձուկ ունիլ-անձկալ, ցունց տալ- ցնցել, տալ զփառս- փառաւորել, օգնական լինել-օգնել, օգուտ լինել-օգտել* և այլն:

Երևույթն առկա նաև տարբեր ՁԲ-ների նույն ՆԲՇ-ում. *ժոյժ ունել (Համբերել. ՄՄՁ 873, 3110)- ժուծել, ժուծ կալել (Համբերել. ՄՄՁ 3110)- ժուծկալել (ՄՄՁ 566(I), 775, 6762), սուրբ առնել (Լուսանալ. ՄՄՁ 6762, 110ա. 566(I), 248բ. 3110, 91ա)- սրբել (ՄՄՁ 775, 103 բ), սուպո առնել (Հպարտանալ. ՄՄՁ 6762, 115ա)- սուպոանալ (ՄՄՁ 566 (I), 256ա. 3110, 97բ), մարդ էլուզանել (Շողոքորթել. ՄՄՁ 6762,*

³³ Մ. Աբեղյան, *Երկեր*, հ. 2, Ե., 1974, էջ 137: Հմմտ. նաև՝ **Հ. Պետրոսյան**, *Հայերենագիտական բառարան*, էջ 369:

120ա)- մարդեղուզանեղ (ՄՄՁ 3110, 103բ)- մարդեղուզեղ (ՄՄՁ 566 (I), 263բ) և այլն:

ՆԲՇ-ներում առկա են նաև՝

ա) նախդրավոր կազմություններ. *ի սկզբանե, յառաջագոյն (Նախ), ի բնե (Ի սկզբանե), ընդ գրուանաւ, ընդ պատրուակաւ, ի թագստի (Ծածուկ), ի սրտե (Կամաւ իւրով), ի վրանս կամ ի խորանս բնակիլ (Օթագայել).*

բ) բացատրական - մեկնողական, նկարագրական արտահայտություններ³⁴. *ծափել յալեաց, հողմահար տատանիլ, խառվիլն ծովու, նաւին ծածկիլ յալեաց. կուտակք ալեաց լինիլ և այլք այսպիսիք (Ալեկոծել), մերկ յամենե կամ թափուր յամենե (Աղքատ), հայիլ երեսս մարդոյ (Աչառել), ի վեր քան զբան, ի վեր քան զմիտս և զխորհուրդս (Աստուծոյ առադրելիք), կապել շղթայիք (Բանտ), (մեռելոց չոր գլուխ) գանկ, (անբանից գլուխ) խալամ (Գլուխ), խռովիլ յերկիւղէն (Երկնչիլ), մանրել ատամամբ, ճմլել լեզուաւ (Ծամել), հանել ի նմանե (Կողոպտել), աներկիւղ դիմել, անկասկած գնալ (Համարձակել), լոյս վառեալ, լոյս լուցեալ (Ղամբար), զանձն իւր ծածկիլ (Ղօղիլ), հանել ի նմանե զհանդերձն (Մերկացուցանել), հասարակօրէն կոչեն գործի երգոց (Քնար) և այլն.*

գ) բացատրական բառակապակցություններ. *տեսիլ երեսաց (Երես), հակառակ ամէն բարեաց. թշնամի ազգի մարդկան. աշխարհակալն իսաւարի. աշխարհակուլ իսաւարն. որումն չար (Սատանայ), ի ծագիլ արևոյն. ընդ լուսանալ առաւօտուն (Առաւօտ), հնուտ արուեստին (Արհեստաւոր) և այլն.*

դ) հղումներ և ծանոթագրումներ. «եթե պիտոյ իցե (լիցի)», «եթե պիտոյ իցե (է) տե՛ս», «եթե պիտոյ իցե դնի (դիր) ևս», «եթե յարմար իցե բանին... դիր ևս...», «տե՛ս և», «եթե ընդ այլոց դնի», որոնք վրկայում են Հ. Ամալյանի նշած՝ «բառարանի գործնական բնույթը».

³⁴ Հ. Ամալյանը «Հանդէս բանաստեղծաց» խորագրով ՁԲ-ները քննելիս նշում է «ամբողջական բառակապակցության միջոցով, նկարագրական եղանակով» արտահայտվող հոմանիշության մասին՝ դրանք պայմանավորելով «բառարանի իսկական գործնական բնույթով». **Հ. Ամալյան**, նշվ. աշխ., 129-130:

ե) ոչ ժխտական մասնիկով կազմություններ, ինչպես՝ *Արգելուլ ոչ թոյլ տալ. ո՛չ ներել* (102բ), *Թագուցանել ո՛չ բացայայտել* (108ա), *Լռել ո՛չ բանալ զբերան իւր ո՛չ տալ զպատասխանի* (110ա), *Վրիպել ո՛չ հաջողիլ* (126 ա), *Տքնիլ ո՛չ ննջել* (128ա), *Քաղցեալ.... ոչ կերեալ ինչ* (129ա).

զ) հականիշներ³⁵. *Տարածել* հենաբառով ՆԲՇ-ում (ՄՄՁ 6762, 127ա. 566(Ի), 274 ա. 3110, 109ա) «գորոյ ներհակն է» նշումով արձանագրվում է *կծկել*-ը, կամ առանց նշումի *հեռացուցանել*-ը՝ հավելվում *Կցել* հենաբառով ՆԲՇ-ի վերջում (ՄՄՁ 6762, 113բ. 566(Ի), 254 ա. 3110, 95բ), կամ էլ՝ *Որձակ* հենաբառով ՆԲՇ-ում նշվում է՝ *էզն սորա հաւ, մարի* (ՄՄՁ 6762, 120ա. 566(Ի), 263բ. 3110, 104ա):

ՄՄՁ 566(Ի), 3110, 6762 (համապատասխանաբար՝ էջք 254բ, 96ա, 113բ)՝ *Հաղորդ* հենաբառով ՆԲՇ-ում, առկա է բառակազմական հետաքրքիր դիտողություն՝ «*դի՛ր զկից մասնիկն ընդ անուան իրին, որով հաղորդուին***, և կարիս առատագոյն ճոխաբանել. կից որպէս՝ սեղանակից. մարտակից. կարեկից և այլն»։ այն հնարավորություն է ընձեռում ամրագրելու, որ XVIII դ. ավանդված՝ «Նշանաքումն նոյնանշան բառից» խորագրով ՁԲ-ներին նույնպես վերագրելի է Հ. Ամալյանի՝ «Հանդէս բանաստեղծաց»-ի համար արձանագրածը, որ այն «միաժամանակ արժեքավոր է որպէս հայ դպրոցի ուսումնական ձեռնարկ»³⁶:

Ա. Սուքիայանի՝ ժամանակակից հայերենի համար «բառաբերականական առանձնահատկությունների, ինչպէս նաև կառուցվածքի տեսակետից» առանձնացրած «բառային հոմանիշների շարքեր»-ի տիպերից³⁷ XVIII դ. ավանդված ՁԲ-ներում կարելի է տարբերակել տարարմատ և նույնաձանց ՆԲՇ-ներ: Հատկանշական է

³⁵ Հ. Ամալյանի հավաստմամբ՝ միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններում «հազվագուտ դեպքերում հանդիպում են նաև գլխաբառի հականիշային մեկնություններ»։ **Հ. Ամալյան**, *Հայ միջնադարյան բառարանագրությունը*, էջ 60:

^{**} ՄՄՁ 566(Ի), 3110-ում՝ *որով հաղորդք են*:

³⁶ **Հ. Ամալյան**, *Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ*, էջ 132:

³⁷ **Ա. Սուքիայան**, նշվ. աշխ., էջ 170:

ասկայն, որ նույնարմատ և նույնաձանց հոմանիշները մեծ մասամբ առկա են միննույն ՆԲՇ-ում. գերակշռում են տարարմատները:

Միջինհայերենյան շրջանում բուն ժխտական նախաձանցներից միայն *ան-* նախաձանցի՝ Ռ. Ղազարյանի վկայած գործուն լինելու իրողությունը նկատվում է նաև քննվող ՁԲ-ներում: Միննույն բառակազմական ձևությամբ՝ *ան-* նախաձանցով, առանձնանում է *Աստուծոյ առադրելիք. անճառ. անպատում. անհասանելի. անպարագիր. անպարագրելի. անըմբռնելի. անքննելի* . անզննելի. անբաւելի. անբովանդակելի. անեզր. անչափ. անհուն. անվախճան. անսկիզբն. անժամանակ. անքանակ. անորակ. աներբ. անուր ՆԲՇ-ն*³⁸ (ՄՄՁ 566(I), 237ա. 3110, 77բ. 6762, 102բ): Այն ներառում է նաև բառեր՝ կազմված՝ մեկ ընդհանուր՝ *ամեն*, և տարբեր արմատական ձևությոններից՝ *ամենիմաստ. ամենահայր. ամենախնամ. ամենազոր. ամենապարզն. ամենակալ:*

Ան- նախաձանցով են ձևավորվել *Անպատեհ (անդէպ. անպատկան. անճահ. անպատշաճ. անվայելուչ. անյարմար. ՄՄՁ 566 (I), 236ա. 3110, 76բ. 6762, 102ա)* և *Ապահով (աներկևան. անքոյթ. անվտանգ. անկասկած. անդորր. անվրդով. անխրոով. անդրդուելի. ՄՄՁ 566(I), 236բ. 3110, 77ա. 6762, 102ա)* հենաբառերով ՆԲՇ-ները*, *-աւոր* վերջածանցով՝ *Պտղաւոր. արգասաւոր. արդիւնաւոր. բեղմնաւոր ՆԲՇ-ն* (ՄՄՁ 566 (I), 268բ. 3110, 106բ. 6762, 123ա):

* ՄՄՁ 3110-ում՝ *անքնին և անզնին:*

³⁸ Հ. Ամալյանը, «Բառգիրք հայոց»-ի «բառաքննություններ»-ում վերականգնումներ և ճշտումներ կատարելով և անդրադառնալով որոշ ձեռագրերում հանդիպող «*Անչուչափ. անորոնելի*» բառահոդվածին, գտնում է, որ գլխաբառը պետք է լինի *անշոջափելի* բառի *անշոջափ* կրճատ ձևը՝ միաժամանակ *անշոջափելի* և *անորոնելի* բառերի առիթով նշելով. «Այդ բառերը վերցված են Նարեկից (բան Գ), որտեղ Աստծուն որակելու և փառաբանելու համար, որպես մակդիրներ բերվում են *անճառելի, անտեսանելի, անզննելի, անշոջափելի, անորոնելի* և այլ բառեր» (Հ. Ամալյան, *Հայ միջնադարյան բառարանագրությունը*, էջ 178-179), այնպես որ ենթադրելի է, որ գրիչները (ընդօրինակողները) ուսուցողական նպատակներով ՁԲ-ներում ներառել, ընդգրկել են բառեր կամ կազմություններ նաև հայ մատենագրությունից:

* ՄՄՁ 566(I)-ում և 6762-ում ՆԲՇ-ում առկա է *անխաղաղ* բառը:

Ինչպես արդեն նշվել է, որ ՆԲՇ-ները որոշակիորեն առանձնանում են հարադրական կազմություններով, բացատրական բառակապակցություններով ու արտահայտություններով. սրանք հիմնականում դրվելով ՆԲՇ-ի վերջում, ասես ամփոփում են այն, ինչպես ՄՄՁ 6762-ից քաղված հետևյալ շարքերում՝ *Ալեկոծել խառվիլն ծովուն. նաւին ծածկիլ յալեաց. կուտակք ալեաց լինիլ և այլք այնպիսիք* (101ա), *Աղքատ.... մերկ յամենէ կամ թափուր յամենէ* (101բ), *Առաւօտ....ի ծագիլ արեւոյն. ընդ լուսանալ առաւօտուն* (102ա), *Ծերունի լցեալ հասակաւ. մերձեցեալ ի գերեզմանն* (111ա), *Կերակրելտալ նմա ուտել. (եթէ պիտոյ իցէ) տալ նմա ըմպել* (112բ), *Հարուստառատացեալ ընչիւք* (117ա), *Հնազանդելենթարկել զինքն հրամանաց* (115ա), *Մայել ձայն կատուոյ* (117ա), *Միաբանել զհետ երթալ խորհրրոց նորա* (117բ), *Վաճառել ի յառ և ի տուրս պարապիլ* (125բ), *Յամքիլ (եթէ զբուսոյ կամ մասանց մարմնոյ դնի) կորուսանել զդալարութիւն* (128ա), *Քաղել ժողովել ի շտեմարան կամ լնուլ ի հնձան և կամ ի գոգ իւր* (129ա) և այլն:

Երբեմն դրանք անմիջապես հաջորդում են հենաբառին կամ էլ պարզապես առադրվում են, ինչպես՝ *Երկնչիլ. սուկալ յայէ.... խռովիլ երկիւղէն* (106 ա), *Մերկանալ. ի բաց հանել զհանդերձն. մերկացուցանել. հանել ի նմանէ զհանդերձն* (117 ա), *Մերմանել. արկանել զսերմանիս յերկիր* (124 ա). *Փարիլ. անկանիլ զպարանոցաւ* (128 բ), *Բորբոքիլ բոցոյն բարձրանալն. բոցոյն ծառանալն* (104 ա), *Ծամել մանրել ատամամբ. ճնլել լեզուաւ* (111ա), *Յագել ուտել մինչև ցայգ* (118 ա), *Յուսահատել.... հատել յոյս նորա* (118 բ), *Վագել.... փութալի երթալ. ...կամ ճեպելով ընթանալ* (125ա), *Փափուկզգուանօք սնեալ կամ գրգեալ* (128 բ), *Քաղցեալ.... ոչ կերեալ ինչ* (129 ա), *Օգնել յօգնութիւն ժամանելով ի թիկունս հասանել* (130 ա) և այլն:

Եզրակացություն

XVIII դ. ավանդված՝ «Նշանաբումն նոյնանշան բառից» խորագրով ձեռագիր բառարաններն ունեն բառերի այբբենական դա-

սավորություն. սկսվում են *Ազահ, Ազանիլ* հենաբառերով, և նոր խմբագրության են: Նախորդ դարերից ավանդված՝ բառերի կոպիտ այբբենական դասավորությամբ ձեռագիր բառարանների համեմատությամբ ունեն նոր բառաշարքեր, արձանագրված – պահպանվածներն էլ հիմնականում նոր հենաբառերով են, կան տրոհված և մի քանիսով ներկայացվող բառաշարքեր: Այս ձեռագիր բառարաններն առանձնանում են այնպիսի բառաշարքերով, որոնք ընդգրկում են հասկացությունը տեսակային տարբերակմամբ: Բառաշարքերի ձևաբանական և բառակազմական առանձնահատկությունների քննությամբ ակնհայտ է դառնում, որ առավելապես պահպանվում է բառաշարքի միևնույն խոսքի մասերով կազմության սկզբունքը: Թեև սակավաթիվ, բայց առկա են նաև տարբեր խոսքի մասերով բառաշարքեր: Տարբերակվում են տարարմատ և նույնաձանց ՆԲՇ-ներ, սակայն հատկանշական է, որ նույնարմատ և նույնաձանց նույնանշան բառերը մեծ մասամբ առկա են միևնույն ՆԲՇ-ում. գերակշռում են տարարմատները: Հատկանշական են այն բառաշարքերը, որոնցում առկա են բայական հարադրություններ, բացատրական բառակապակցություններ և արտահայտություններ, դարձվածային միավորներ. սրանք, հիմնականում դրվելով բառաշարքերի վերջում, ասես ամփոփում են դրանք:

Hovhannisyan Nazik- Structural features of handwritten dictionaries of synonyms attested from 18th-century.-Catalogs of manuscripts by Matenadaran named after M. Mashtoc are attested by five 18th-century manuscripts, in which the handwritten dictionaries of synonyms are generalized. Compared to handwritten dictionaries of previous centuries, 18th-century handwritten dictionaries have alphabetical layout of words, new synonymous rows and capital words, as well as synonymous rows represented by several rows. These handwritten dictionaries are allocated by synonymous series that include the concepts differing by type, composite verbs, descriptive expressions and phraseological units.

Keywords: synonymous row, morphological and derivational characteristics, analytical construction, vocable, alphabetical layout of words.

Hovhannisyán Nazik- PhD of Philology, Senior Researcher, Institute of Language after H. Acharyan of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. instlingv@sci.am

Оганесян Назик- Структурные особенности рукописных словарей синонимов засвидетельствованные с XVIII века. - Каталоги рукописей Матенадарана имени М. Маштоца свидетельствуют пять рукописей XVIII века, в которых обобщены рукописные словари синонимов. По сравнению с рукописными словарями предыдущих веков рукописные словари XVIII века имеют алфавитное расположение слов, новые синонимичные ряды и заглавные слова, а также синонимичные ряды, представленные несколькими рядами. Рукописные словари XVIII века выделяются такими синонимичными рядами, которые включают понятия, отличающиеся по виду, составные глаголы, словосочетания, описательные выражения и фразеологические единицы.

Ключевые слова: синонимичный ряд, морфологические и словообразовательные особенности, аналитическая конструкция, заглавное слово, алфавитное расположение слов.

Оганесян Назик- кандидат филологических наук, старший научный сотрудник, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА. instlingv@sci.am